

Een kooi op stand

De andere geschiedenis van de eendenkooi

ANNE WOLFF

Eendenkooien zijn veelal beschreven vanuit het economisch perspectief, de historische geografie of natuurwaarden. Inmiddels is de eendenkooi erkend als cultuurhistorisch landschapselement en vervagen de grenzen tussen natuur en cultuur. *Een Kooi op stand* wil mede met voorbeelden uit de kunst- en literatuurgeschiedenis aantonen dat de grenzen al in de 18e eeuw werden geslecht.

Een eendenkooi is een lokjachtmiddel voor wilde eenden. De kooi bestaat uit een waterplas (wedde) met vangpijpen, afgeschermd door een kooibos. De eendenkooi bootste het ideale natuurlijke landschap na voor de wilde eenden. In de 16e, 17e en 18e eeuw werd gesproken van een vogelko(o)y waarin endtvogels (eenden) werden gevangen. Eendenkooien zijn zeldzaam geworden in het Nederlandse landschap. Ooit waren ruim duizend in bedrijf, vandaag de dag zijn nog maar 118 kooien geregistreerd. De nog bestaande eendenkooien zijn te vinden langs de Waddenkust, en in de veenweide- en rivierkleigebieden van Holland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Gelderland.¹ Op grond van de huidige verspreiding van de resterende eendenkooien kan een verkeerde conclusie worden getrokken met betrekking tot de historische situatie. Zo lijkt het alsof in Groningen de eendenkooien alleen aan de kust voorkwamen. In Drenthe en Limburg schijnen zij helemaal afwezig. De historicus H.M. Luning spoorde met behulp van veldnamen de Drentse kooien op en kwam tot de conclusie dat er meer dan 160 kooien in Drenthe zijn geweest (Luning, 2003). De situatie in Groningen bleek vergelijkbaar. Tussen 1773 en 1794 werd de Zwitserse kapitein ingenieur J.H. Hottinger belast met het opmeten van Oostelijk Groningen en Drenthe (Versfelt, 2003).² Zijn kaart is uitermate gedetailleerd zodat boerderijen, buitenplaatsen en eendenkooien herkenbaar zijn in hun historische setting (Van Klinken, 1983). Het is dus mogelijk gebleken om verdwenen eendenkooien op te sporen via veldnamen en historische kaarten maar het roept tegelijkertijd ook vragen op. Zo toonde de kaart van Haren en omgeving opvallend vaak buitenplaatsen met eendenkooien.

Wat is het verband tussen buitenplaats en eendenkooi, en in het bijzonder de relatie van de Harense buitenplaats de Middelhorst en zijn eendenkooien? Hoe werd de eendenkooi gezien door tijdgenoten?

BUITENPLAATS EN EENDENKOOI

De aanleg van buitenplaatsen begon aan het einde van de 16e en kwam tot bloei in de 17e eeuw. Mede door de opkomende verstedelijking ontvluchtten de welgestelden van mei tot oktober de stinkende, overbevolkte steden om op buitenplaatsen van een geïdealiseerd landelijk leven te genieten. De ideale buitenplaats was een eenheid van huis, tuin en landerijen. En de buitenplaats moest voorzien in voldoende recreatieve mogelijkheden zoals wandelen door lusthoven, dwalen door het labyrint of vissen en de jacht. Jan van der Groen beschreef in *Den Nederlantsen Hovenier* de voordelen van het buitenleven. Hij wilde niet voorschrijven hoe te bouwen, daar was een bouwmeester voor maar wilde de lezer onderwijzen [...] *hoe men de Lusthoven, met schoone en ongemeene Boomen, Kruyden en Bloemen zal verciereren, en onderhouden* [...] (Van de Groen, 1670, Inleyding). Het buitenleven was [...] *het vermakelijkste, voordeeligste, gezondste, ja menigmael ook wel het zaligste leven dat men zou kunnen wenschen* [...]. Bovendien moest het eigen land de tafel voorzien (Van de Groen, 1670, p. B1). In 1681 verscheen het architectuurtraktaat *d'Algemeene Bouwkunde* door Willem Goeree. Evenals Groen begeleidde Goeree de toekomstige eigenaar van de keuze van locatie tot de samenstelling en vormgeving van de architectuur van hoofdgebouw tot schuur. In zijn eigen woorden [...] *die om 't vermaak, profijt en wel-*

Eenden voor een landschap met landhuis, Cornelius de Rijck, laat-17e eeuw. Gouda, Collectie Museumgouda, (Foto: graaf Tom Haartsen).

varen waarlijk daar in te vinden, op 't netste dienen bevorderd te zijn. Goeree onderscheidde drie categorieën voor buitenplaatsen, twee relatief eenvoudige en een met pracht en praal. [...] *Pragt en Hoflijke omslag, hun naam en geslagt pogen in aanzien te houden.* In zijn traktaat benadrukte hij het belang van zelfvoorziening. Volgens Goeree behoorden de volgende 'voornamen dingen' tot een adellijke hofstee. In zijn opsomming noemde hij huizen met zalen, portalen en grote ingangen, waranden, kwekerijen en menagerieën. Tussen alle 'voornamen dingen' stond ook de eendenkooi.³

Ook in Groningen was behoefte aan het gezonde en aangename buitenleven. Rond 1650 telde Groningen 40.000 inwoners, een kleine stad in vergelijking met Amsterdam, die met haar

175.000 inwoners behoorde tot de grootste steden van Europa (Frijhoff, 1999, p. 167). Ondanks de relatief bescheiden afmeting stonk het in de stad. Het stadspatriciaat vertrok naar het Gorecht, de huidige gemeente Haren. Het Gorecht viel onder de Stadsjurisdicties van Groningen, hetgeen inhield dat de stad het gebied bestuurde. Op de Hottingerkaart uit 1792 is een aantal buitenplaatsen met eendenkooien te vinden. Ten oosten van Haren lag de buitenplaats de Middelhorst met twee kooien. Ten noorden van de Middelhorst lag de Emdaborg met één kooi, en in Glimmen lag de buitenplaats Jullens met eveneens één eendenkooi. In tegenstelling tot de Ommelandse borgen werden de buitenplaatsen in het Gorecht vaak bewoond door niet-adellijke Groninger regenten. Dichter

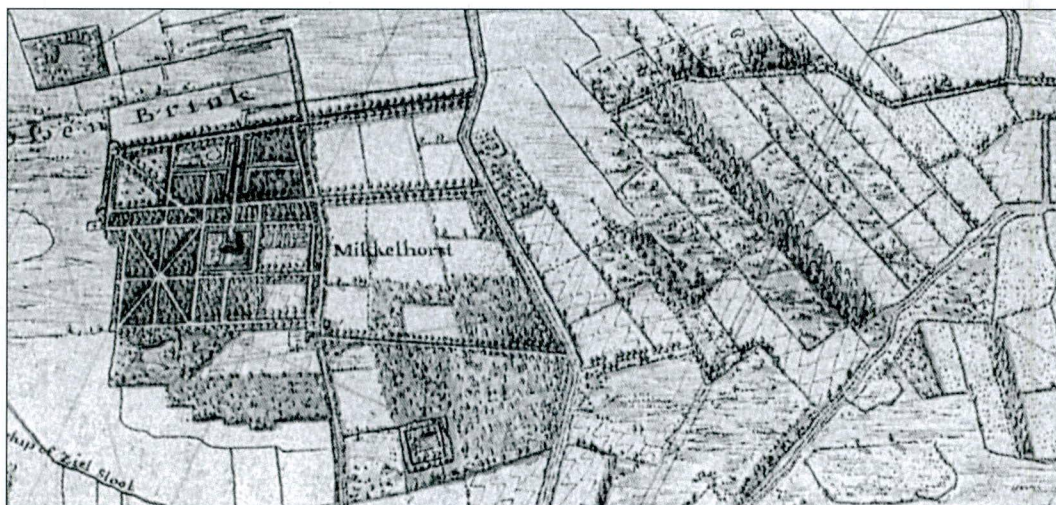
Quintyn Pabus loofde in *De lof der stad Groningen* de schoonheid van het Gorecht en haar buitenplaatsen.

Nu ben ik boven 't land dat Gorecht wordt
genoemt,
Hoe ruischt het Kooren hier, hoe dommelt
het gebloemt
Met zijne kleuren, ô ik kan de slaagen
hooren!
Der schelle Nachtegaal, hoe ruikt de Hage-
dooren
In deze lieve May, nu alles staat in bloey
elementen die een buitenplaats met Pragt
en Hoflijke omslag omgeven.
(Pabus, 1741, p. 8)

Eendenkooien vielen onder het jachtrecht en de jacht behoorde van oudsher bij adel. Afbeeldingen met verwijzingen naar de jacht maakten de status kenbaar van de geportretteerden. Een schoorsteenstuk uit 1665 afkomstig uit de zaal van een burgemeestershuis te Groningen bevestigt het beeld van de representatieve uitstraling van de jacht. De zaal was het openbare vertrek waar de gasten werden ontvangen. Op het schoorsteenstuk zijn de kinderen van burgemeester Tjaard Gerlacius geportretteerd met de parafernalia van de jacht. Dochter Clara is als de jachtgodin Diana afgebeeld met een boog en legt haar hand op de kop van een jachthond. Links van haar staat haar broer Antonius met in zijn linkerhand een jachthoorn en op zijn rech-

'De kinderen van burgemeester Tjaard Gerlacius en Beerta Alting', Adam Lamerius, 1665. Groningen, Collectie Groninger Museum.

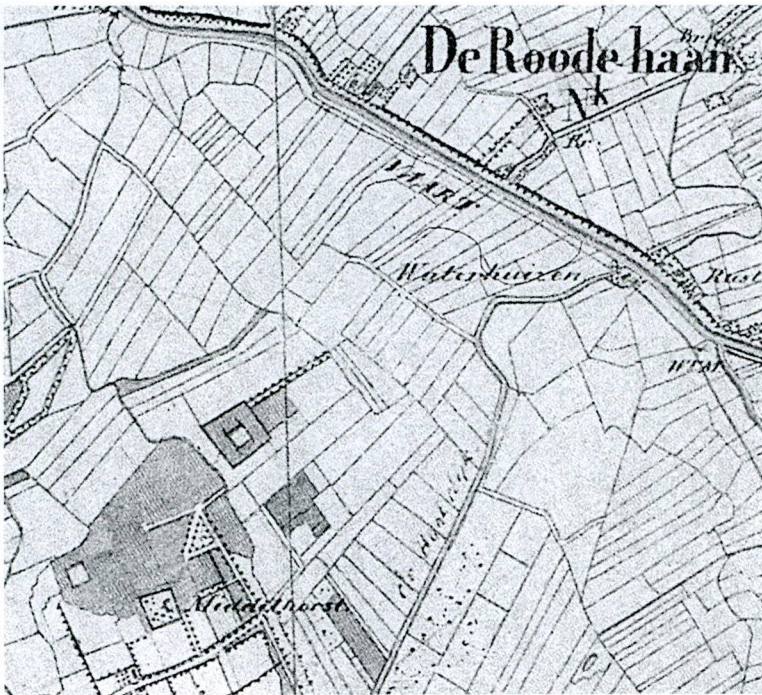
Detail blad 26, Hottinger-atlas, 1792.

terhand een valk. In het midden zit Bernard met in zijn hand de jachtbuit.

In zijn dissertatie over de bloeitijd en het verval van de Ommelander adel noemt Hidde Feenstra (1981) een aantal aspecten van de Groningse jonker als ondernemer. Naast bedijkingen en verveningen noemt hij eveneens de exploitatie van eendenkooien. De aanwezigheid van eendenkooien in het bezit van jonkers vloeit voort uit de jacht als adellijke verworvenheid. Jacht en status maakten deel uit van een buitenplaats en status werd in de vormgeving van het huis en van het landschap erom heen tot uitdrukking gebracht. Het uitoefenen van de jacht behoorde tot de statussymbolen. Standsbewustzijn en uiterlijk vertoon lagen in de 17e en 18e eeuw in Groningen in elkaars verlengde. Het hebben van een passend bezit bespoedigde de klim op de sociale ladder. Het was dus van groot belang om de juiste buitenplaats samen te stellen die de gewenste status van de eigenaar weerspiegelde. Het kunnen beschikken over een eendenkooi legde een direct verband met de jacht. Het lijkt er op dat de niet-adellijke buitenplaatsen van het Gorecht meer prestige kregen door de aanwezigheid van een eendenkooi.⁴

DE EENDENKOOIEN VAN DE MIDDELHORST

De Hottingerkaart toont de buitenplaats de Middelhorst als een landgoed in classicistische stijl, ingericht met moeshof, lusttuinen, sterrenbos en twee eendenkooien. De Hollandse of Franse classicistische stijl werd onder meer gekenmerkt door een strenge symmetrie en het gebruik van zichtassen. Van 1681 tot 1817 was het huis in bezit van de familie Gockinga. De Gockinga's behoorden tot het stadspatriciaat van Groningen. Er is weinig bekend over hoe de familie er de zomermaanden doorbracht. Ego-documenten van Groningers uit de 17e en 18e eeuw zijn (nog) onbekend. Mede dankzij Pieter Teding van Berkhout (1643-1713) uit Delft is meer bekend over hoe een buitenplaatsbewoner zich vermaakte. Zijn familie bezat even buiten Delft een buitenplaats. Hij hield zich onder andere bezig met jachtpartijen, vissen, vinken, wandelen of galopperen door bos en duin, en natuurlijk royale banketten (De Vries, 1998). Het leven op Middelhorst was misschien soberder maar zal dezelfde dynamiek hebben gekend. Een tip van de sluier wordt opgelicht door dichter Quintijn Pabus. Hij beschrijft summier hoe Scato Gockinga zijn dagen doorbracht op Middelhorst. Gockinga (1683-1759) kreeg het huis door vererving in bezit. Hij was [...] *in leven*

Detail Topografische Militaire kaart 1853, F.J. Pfeiffer.
www.watwaswaar.nl

*Burgemeester der stad Groningen, curator van 's landts Hogeschole en bewindthebber van de Westindische Compagnie [...].*⁵

Ziet hier de Middelhorst,
Daar waar Raadsheer Gockinga zyn
onuitblusbre dorst
Aan waare Wysheit boet, in schaduw
van het lommer,
Als schrandren Scato, ver van Romen,
ver van kommer,
Ô Zoete Landrust!
(Pabus, 1741, p.9)

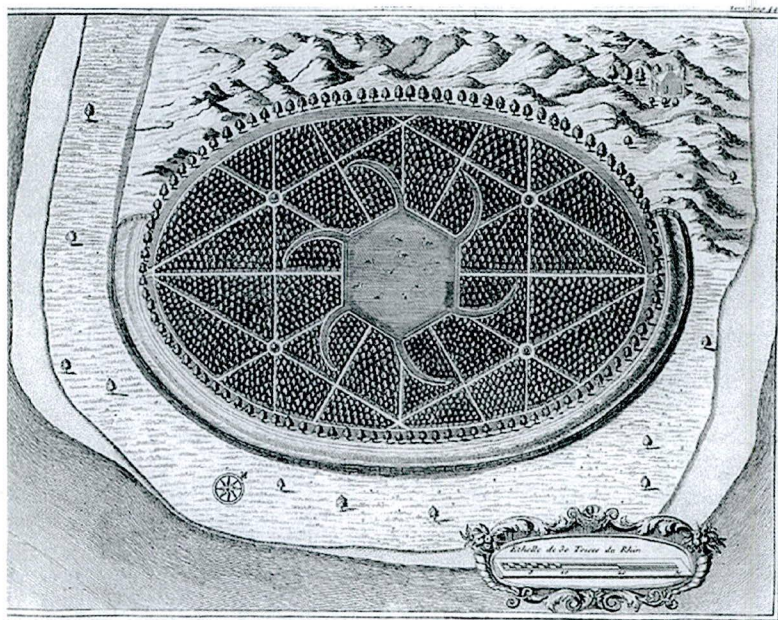
De eendenkooien van de Middelhorst zijn aangelegd tussen 1651 en 1767. Een van de kooien verviel in de 19e eeuw.⁶ De aanleg van een kooi werd in de eerste plaats bepaald door het landschap. Het schuwe waterwild en daarmee de vangst gedijt het best in natte landschappen ver weg van het gedruis. De kooien van de Middelhorst lagen in het nauwelijks ontgonnen veen

en in het beekdallandschap van de Hunze, waar de vogels in alle rust konden fourageren en broeden. De kooiplas en vangpijpen moesten worden gegraven, het kooibos aangelegd en de stal- en lokeenden aangeschaft. Het duurde minstens een jaar voor de kooi gebruikt kon worden. De hoge aanlegkosten en de lange aanloopperiode tot het volledig functioneren van een kooi maakten het een kostbare onderneming die niet voor iedereen was weggelegd (Bavel, 2002).

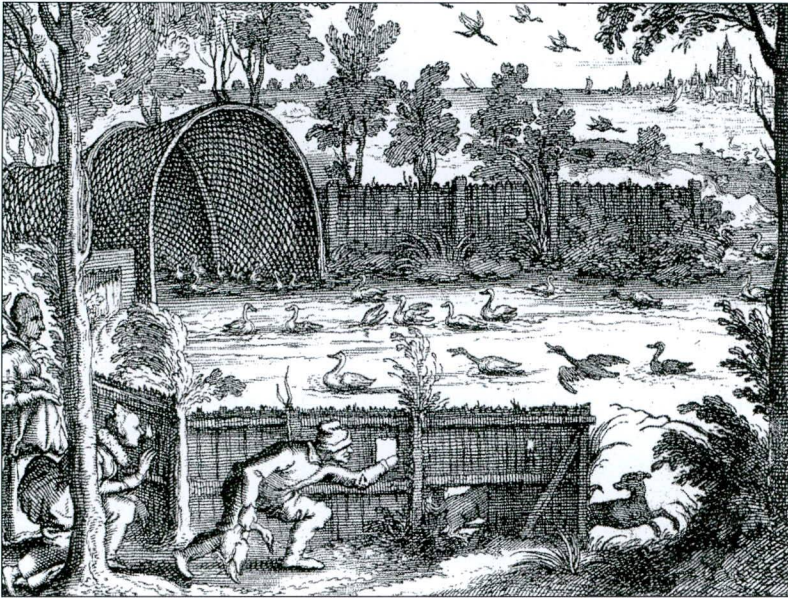
Het huis de Middelhorst stond op een omgracht terrein. Op het binnenterrein lagen de lusttuinen, aan de rechterzijde aan de overkant van de gracht de moeshof. Het landgoed heeft twee duidelijke oost-west assen, de zichtas doorsneed het huis van oost naar west. Vanuit het huis had men zo vrij zicht op de horizon. De twee eendenkooien lagen aan weerszijden van de buitenplaats. De meest oostelijke eendenkooi lag geheel vrij in het landschap. Op de Topografische Militaire kaart uit 1853 is aan de

vangarmen zichtbaar dat de oostelijke kooi toen nog in gebruik was, de westelijke kooi is afgebeeld als kooirelict.⁷ Evenwijdig aan de zichtas liep ten westen een tweede as die eveneens het terrein van oost naar west doorsneed. Naar het westen leidde de as door een sterrenbos en eindigde aan de oever van de kooiplas. De eendenkooi werd zo opgenomen in het ontwerp en maakte daardoor deel uit van het parklandschap. Deze esthetische benadering van een eendenkooi was ongebruikelijk maar staat niet op zichzelf. Rond 1750 graveerde de Fransman F.G. Scotin een volmaakt geometrische eendenkooi. De kooiplas bestaat uit een zeshoek, met op iedere hoek een naar rechts draaiende vangpijp. Het kooibos ligt in een ovaal rondom de waterplas en wordt doorsneden door diagonalen en kruisvormige paden. Het ovaal wordt omzoomd door een bomenrij.⁸ Het ontwerp lijkt onrealistisch maar benadrukt, net als de eendenkooi van de Mickelhorst, dat de eendenkooi een eigen plaats heeft gekregen binnen de ontwerpcultuur.⁹ Op de 17e-eeuwse gravure staat de kooiker gebogen op de voorgrond. Zijn

linkerhand verdwijnt in een opening in de schutten, in zijn rechterhand houdt hij een dode eend vast. Links achter hem staan drie figuren, twee dames en een heer. Het is een voornaam gekleed gezelschap. De knielende dame observeert door het kijkgat de eenden in de kooi. Aan hun kleding te beoordelen behoren zij tot de gegoede bovenklasse. Het lijkt er op dat het gezelschap voor hun plezier de eendenkooi bezocht. Met het tafereel in gedachten krijgt de westelijk gelegen eendenkooi van Middehorst een extra dimensie. De eendenkooi zorgde niet alleen voor een smakelijke bout op tafel maar zorgde ook voor vermaak. De combinatie van een eendenkooi met een sterrenbos doet vermoeden dat Scato Gockinga naast wijsheid vergaren ook graag jaagde ter ontspanning. Het centrale punt in het sterrenbos gaf zicht op de radiaire paden, en bood daarmee de jager een uitstekend positie om het wild te observeren.¹⁰ De eendenkooi schonk zowel een kijkje achter de schermen van de verrichtingen van de kooiker, als het bespieden van inheems waterwild.

'Geometrische eendenkooi', F.G. Scotin, 1750. Speciale Collecties, Bibliotheek Wageningen UR.

Detail frontispice,
Victor Rijckelsma, 1622.

DE CULTURELE EENDENKOOI

Uit het voorafgaande blijkt dat een eendenkooi meer kan zijn dan een nutsvoorziening. Het kon dienen als ontspanningsmogelijkheid en was ook een tuinontwerp waardig. Het is interessant om na te gaan in hoeverre de eendenkooi haar sporen heeft nagelaten binnen de kunsten van de 17e en 18e eeuw.

Vogelschilderijen waren in deze periode bijzonder populair. Schilders als Melchior d'Hondecoeter, Jan Weenix en Cornelia de Rijck waren gespecialiseerd in het schilderen van vogels. Zij produceerden kamerbrede behangsels en schilderijen gevuld met tal van exotische en inheemse vogels voor buitenplaatsen en stadspaleizen. Wat was fascinerend aan vogels? In 1692 vatte de schilder Willem Beur het als volgt samen: *Dewijl de vogelen om spijs, zang, verwen en andere dingen meer, den mensch zeer vermaaken konnen* (Stumpel, 1995, p.36). Afbeeldingen met eendenkooien zijn minder bekend. In de 17e eeuw ontstond esthetische aandacht voor het landschap. Binnen de landschapschilders had een enkeling ook oog voor de esthetiek van de eendenkooi. Aan het eind van de 17e eeuw

schilderde Louwijs Aernouts Elsevier meerdere rivierlandschappen met eendenkooien. Van een heel andere orde is het schilderij van de hand van Abraham Susenier, *Stilleven voor een landschap met een eendenkooi* uit 1660. De verstrengelde rozen, de opengesneden citrusvruchten, kan met wijn voor een eendenkooi met (nauwelijks zichtbaar) een aanminnig paar verwijzen naar het liefdesspel (de Jongh, 1995). Binnen de eendenkooiliteratuur is het opmerkelijke *Wilde Eenden Jacht of te Beschrijvinge van de Hollandsche Vogel-Koyen* uit 1622 door Victor Rijckelsma onontkoombaar. De *Wilde Eenden Jacht* is een leerdicht in de klassieke traditie van Vergilius' *Georgica*. Rijckelsma combineert de oer-Hollandse eendenkooi met Romeinse goden en godinnen. Het was Jupiter die de mens liet kennis maken met het vernuftige lokjachtsysteem *..En dese nieuwe vont den menschen zelf getoont* (Rijckelsma, 1622, p. 7). Het leerdicht beschrijft op rijm alle facetten van het kooibedrijf, vanaf de keuze van de plek voor de eendenkooi tot de beschrijving van de ideale kooiker. Het gedicht was niet bedoeld voor de eenvoudige kooiker maar paste meer bij de ge-

leerde buitenplaats-bewoner die door Rijckelsma op erudiete wijze werd onderwezen en vermaakt over een eendenkooi.

Ruim een eeuw later, in 1777, verscheen het *Katechismus der Natuur* door theoloog, natuurkundige en pedagoog J.F. Martinet. In het *Katechismus* onderwijst een leraar zijn leerling tijdens een wandeling door vraag- en antwoordgesprekken over de Nederlandse natuur en zijn wonderen.

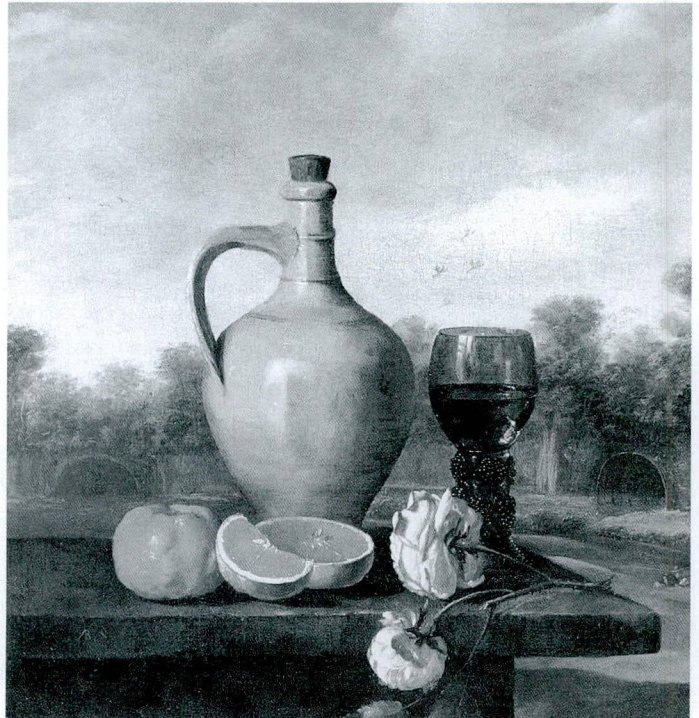
V. Zie ik gindsch een Eiland, of bedriegt my myn oog?

A. Uw oog bedriegt U niet! 't is eene Vogelkooi, gelyk wy zulken in menigte, voorheen in de natuur zo gevonden, of geheel door de konst toegesteld, in ons Vaderland hebben, waarin onze zo genoemde Kooimannen, door tamme Eendvogels, de wilde Eenden, tegen den winter overkomende, en in de poelen vallende om spys te zoe-

ken, in eenen waterplas, zynde midden in de kooi, verleiden, en dan, door eenen Hond verder gelokt, en in de zo geheten keelen gejaagd, vangen. Onze Steden krygen dus eenige honderd duizend wilde Eenden, een aangenaam gebrad, in den winter, eene groote vervulling waarlyk in eenen tyd, wanneer we geen Wildbraad, Sneppen, jonge Hoenderen of andere Vogelen kunnen hebben.

(Martinet, 1777, p. 246)

Na de uitleg over de werking van de eendenkooi zou de leerling de uitzonderlijke 'konst van Vogelen met Vogelen en Honden' wel eens willen zien. De leraar antwoordt dat hij dat zeker moet doen en dat *deezee waarlyk fraaie manier van Eenden* (..) vangen tot de 'Vaderlandse Konsten' behoort. Het *Katechismus der Natuur* was een bestseller, het boek werd tot halverwege de 19e eeuw regelmatig herdrukt en veelvuldig ver-

'Stilleven voor een landschap met een eendenkooi', Abraham Susenier, circa 1660. Den Haag, Collectie RKD.

taald. Mede door het boek kon een ieder kennis nemen van de werking en betekenis van de eendenkooi. Martinet beschouwt de eendenkooi zelfs als een van de Nederlandse kunsten. Hij plaatst het kooibedrijf tussen orgels maken, schepen bouwen, klokken- en kanongieten en boekdrukken.

TOT SLOT

De belangrijkste functie van een eendenkooi op een buitenplaats was de aanvoer van gevogelte voor eigen consumptie. Wat overbleef werd verhandeld. De exploitatie van de kooi past binnen het beeld van een zelfvoorzienende buitenplaats zoals aanbevolen door Groen en Goeree. Daarbij komt de eendenkooi als mogelijk statussymbool voor het stadspatriciaat. Vogels waren geliefd. Stadhouder Willem III was een bewonderaar van Melchior d'Hondecoeter en liet hem stillevens schilderen voor zijn jachtslot Soestdijk. Het leerdicht van Rijckelsma was zoals eerder gesteld voor de hoog opgeleiden met tijd voor lezen en amusement. De stelligheid waarmee Martinet de eendenkooi voegt onder de vaderlandse vaardigheden geeft zijn waardering aan van de eendenkooi. De presentatie van de eendenkooi als cultuurdrager paste binnen het geschapen klimaat.

A duck decoy of standing, the other history of duck decoys

Duck decoys are a hunting method based on luring ducks. In the past they were mainly described from a historical, economical or ecological point of view. Nowadays we are witnessing a change to a more cultural approach. This cultural view already existed in the 17th and 18th century. Proof thereof is the existence of duck decoys on estates. The duck decoy provides fowl for dinner but can also provide leisure activities and possibly confers a status connected with upper class or even nobility on the estate owner. The high opinion of the contemporary Dutch of duck decoys is reflected in paintings, poems and literature.

NOTEN

- 1 Poldervaart, M. (1999), site www.kooikersvereniging.nl, site www.eendenkooi.net.
- 2 Tussen 1773 en 1794 brachten militaire ingenieurs in opdracht van Willem V en de Raad van State het oostelijk grensgebied van de Republiek der Nederlanden in kaart.
- 3 '[..] Voorhoven, Pleinen, Huisgebouwen, met kamer, Zalen, Portalen, groote Ingangen, (..), menageriën, Waranden, *Vogelkoojen*, Duifhuizen, Queckerijen [..] en nog veel meer. (Goeree, 1681, p. 174.
- 4 Voor deze paragraaf werd gebruik gemaakt van (Feenstra, 1981), (Jong, 1993), (Haan, 2005) en (Hendrix, 1999)
- 5 Groninger Archieven. Inventaris van het familiearchief Gockinga (III) 1591-1965. Toegangsnummer 518, inv.no. 234.
- 6 De vroegste vermelding van de buitenplaats dateert uit een akte van verkoop uit 1619 "met hoffte, geboemte graffte end heemstede end allen anderen annexen en toebehoren." (Timmer, 1995, p. 26) Blijkbaar waren de eendenkooien toen nog niet aangelegd. Dergelijke objecten waren dusdanig kostbaar dat ze zeker zouden worden genoemd in een officiële verkoopakte. De verkoopakte uit 1651 vermeldt evenmin de eendenkooien. In 1767 worden beide kooien voor het eerst genoemd in een akte van boedelscheiding en deling van de nalatenschap van Scato Gockinga de "[..] buitenplaats Middelhorst genaamt onder de klokslag van Haren gelegen met Hoven, Gragten, Cingels, Bosschen en twee kooijen [..]. In 1835 wordt de buitenplaats te koop aangeboden. In de advertentie is sprake van "een royale Heerenbehuizing (..) uitgestrekte bosschen met zware uitmuntende eiken- en beukenbomen en een eendenkooi". Groninger Archieven, *Inventaris van het familiearchief Gockinga (III) 1591-1965*. Toegangsnummer 518, inv.no. 235, Groninger Courant 4 september 1835.
- 7 De oostelijke kooi zal tot aan het begin van de 20e eeuw in gebruik blijven dankzij de goede ligging in het veel nattere veengebied. De westelijke kooi lag in het zand.
- 8 De herkomst van de gravure is onbekend. Het is waarschijnlijk uit een 18e-eeuwse encyclopedie ge-

scheurd waardoor de bijbehorende tekst niet meer te achterhalen is. Scotin graveerde in opdracht en het is onwaarschijnlijk dat hij de ontwerper is van deze wel heel fraaie eendenkooi.

- 9 Halverwege de 19e eeuw ontwierp R. Payne-Gallwey in Engeland verscheidene geometrische eendenkooien, een aantal is gerealiseerd.
- 10 Renes (2005) beschrijft een uitzichtheuvel met een radiaal padenpatroon van de Wildbaan bij Dieren. Het knooppunt van het sterrenbos van de Middelhors bood dezelfde voordelen aan de jager.

LITERATUUR

- BAVEL, B. VAN (2002). Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse Riviereengebied. Aanleg en vroege exploitatie. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20, pp.16-20.
- FEENSTRA, H. (1981). De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800. Groningen, ongepubliceerd.
- FRIJHOFF, W. EN M. SPIES (1999). 1650. Bevochten eendracht. Reeks Nederlandse cultuur in Europese context. Den Haag, SDU Uitgevers.
- GOEREE, W. (1681). D'algemeene bouwkunde volgens d'antike en hedendaagse manier: een beknopte inleiding afgeschetst, en van veel onvoegsame bewindselen en verbasteringen ontswagteld en verbeterd. Amsterdam, by Willem Goeree.
- GROEN, J. VAN DER (1670). Den Nederlandtsen hovenier. In: *Het vermakelijck Landt-Leven*, deel 1. Amsterdam, Marcus Willemsz. Doornick.
- HAAN, J. DE (2005). 'Hier ziet men uit Paleizen'. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw. (Groninger Historische Reeks). Assen, Van Gorcum.
- HENDRIX, J.A. (1999) Jacht als vermaak voor de elite. In: JONSTE, J. DE, J. RODING & B. THIJS (RED.). *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, pp. 137-153.
- JONG, E.A. DE (1993). *Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Amsterdam, Uitgeverij Thoth.
- JONGH, E. DE (1995). *Erotica in vogelperspectief*. De dubbelzinnigheid van een reeks zeventiende-eeuwse genrevoorstellingen. In: JONGH, E. DE. *Kwesties van betekenis*. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Leiden, Primavera, pp. 21-58.
- KARELSE, J.J.H.G.D. (1983). *Eendenkooi en kooibedrijf in Nederland* (scriptie Hogere Bosbouw en Cultuur technische school). Ongepubliceerd.
- KLINKEN, J. VAN (1983). Groningana. In: BROEKEMA, E.J. E.A.(RED.). *Vogels van de provincie Groningen*. Groningen, Wolters-Noordhoff, pp. 49-61.
- LUMEIJ, J.T., JONKERS, D.A. & KARELSE, J.J.H.G.D. (RED.) (2008). *Beter één vogel in de hand... Vogelvangst, valkerij en eieren zoeken in ambacht, cultuurhistorie, natuurbescherming en wetenschap*. Zeist, KNNV Uitgeverij.
- LUNING, H.M. (2003). Drentse eendenkooien, hutten, hussen en glupen. In: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 120, pp. 1-31.
- MARINET, J.F. (1777-1779) *Katechismus der natuur*.
- MATTEY, I. (2002). *Vincken moeten vincken lokken*. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland. Hilversum, Uitgeverij Verloren.
- PABUS, Q. (1741). *Lof der Stadt Groningen*, in een beknopt gedicht. Groningen, Lucas van Colenbergh.
- POLDERVAART, M. (1999). *Eendenkooien, een typisch Nederlandse creatie*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 17, pp. 49-53.
- RENES, H. (2005). *Wildparken in Nederland*. Sporen van een oude vorm van Faunabeheer. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 23, pp. 21-35.
- RIJCKELSMA, V. (1622). *Wilde Eenden Jacht of te Beschrijvinge van de Hollandsche Vogel-Koyen*. 's-Gravenhage, by Aert Meuris.
- STUMPEL, J. (1995). *Van veren en verven*. Over het mirakel van geschilderd gevogelte in de 17de eeuw. In: *Kunstschrift* 4, pp. 36-41.
- TIMMER, A.C. (1995). *Buitenhuizen in Haren*. Wonen op stand (Harener Historische Reeks). Haren, Boomker.
- VERSELT, H.J. (2003). *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794*. Groningen, Heveskes Uitgevers.
- VRIES, B. DE (1998). *Wandeling en verhandeling*. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1670). Hilversum, Uitgeverij Verloren.